

Przemysław Kołosowski

Chwarszczany

BUDOWNICTWO SAKRALNE TEMPLARIUSZY Z CHWARSZCZAN
JAKO ŚWIADECTWO ZAANGAŻOWANIA ZAKONNIKÓW
W ROZWÓJ OSADNICZY ZIEM POMORSKICH

Powstanie dworu zakonnego w Chwarszczanach i budowa istniejącej tu do dzisiaj świątyni przypadają na czas XIII stulecia, stanowiącego przełom w rozwoju cywilizacyjnym ziem pomorskich. W tym okresie w wyniku wzmożonej akcji kolonizacyjnej, inicjowanej przez miejscowych władców, powstawały liczne nowe wsie, pojawiły się pierwsze lokacje miejskie realizowane w oparciu o prawo niemieckie. Przybywający z Europy zakonnicy organizowali i rozbudowywali sieć parafii. Wielki udział w tym dziele mieli obok cystersów rycerze zakonu templariuszy.

Pierwsi przedstawiciele tego zakonu rycerskiego przybyli na ziemię pogranicza lubusko-pomorskiego w latach 30. XIII wieku. Nazywano ich templariuszami od miejsca ich pierwszej siedziby w Jerozolimie (*Milites Templi Salomoni*). Idea powołania formacji zakonnych, łączących życie w modlitwie z działalnością militarną, zrodziła się na początku XII wieku w Ziemi Świętej, w związku z realizowanym przez władców europejskich programem wypraw krzyżowych skierowanych przeciwko wyznawcom islamu - w obronie świętych miejsc chrześcijaństwa. Zakonnicy z mieczami u boku w krótkim czasie stali się główną siłą militarną nowego królestwa. Dzięki licznym nadaniom dóbr ziemskich, wsi, miast i zdolnościom organizacyjnym odgrywali też coraz większą rolę w Europie, w tym na ziemiach środkowej i wschodniej części kontynentu, które traktowali jako zaplecze gospodarcze, umożliwiające pozyskiwanie środków finansowych na utrzymanie armii i prowadzenie walk z niewiernymi.

Pojawienie się zakonników na ziemiach nadodrzańskich należy wiązać z wzrastającym zainteresowaniem lokalnych władców i rycerstwa ruchem krucjatowym i ich udziałem w pielgrzymkach do Grobu Chrystusa. Dla donatorów niezwykle ważnym było, iż templariusze cieszyli się znaczną nietykalnością. Darzono ich szacunkiem, co winno gwarantować odpowiednie zabezpieczenie prawne ziem, które im darowano. Stąd też nadania dotyczyły często obszarów pogranicznych. W krótkim czasie przedstawiciele zakonu, wspierani przez miejscowe elity, założyli kilka ośrodków administracyjnych – w Lietzen na obszarze lewobrzeżnej Ziemi Lubuskiej, w Rurce, obok której od drugiej połowy XIII wieku przebiegała granica między księstwem pomorskim a Nową Marchią i w położonych na pograniczu Pomorza i Ziemi Lubuskiej Chwarszczanach, gdzie pod koniec XIII wieku mieściła się stolica wschodnioeuropejskiej prowincji zakonu.

Według zachowanych informacji przybyli do Chwarszczan (*Chwarsane*) w 1232 roku rycerze zakonni otrzymali w nadaniu wieś wraz z tysiącem łanów do zagospodarowania. Od lat w literaturze przedmiotu poruszana jest kwestia zaangażowania zakonników w rozwój osadnictwa na przekazanych im terenach. Część badaczy twierdzi, że po prostu zajmowali oni istniejące wsie, inni zaś, że znacząco wpłynęli na rozwój przejętych terenów poprzez rozbudowę starych niewielkich osad i zakładanie nowych.

1. Kościół p.w. Św. Stanisława Kostki w Chwarszczanach (kaplica zakonna). Widok od zachodu w trakcie inscenizacji odtwarzającej upadek zakonu templariuszy (13.10.2007).

Fot. P. Kołosowski

W oparciu o wyniki badań prowadzonych od kilkunastu lat przez historyków i archeologów można twierdzić, że templariusze jako nosiciele wspólnych idei integrujących ówczesny świat chrześcijański, wnieśli znaczny wkład w rozwój społeczny i cywilizacyjny przekazanych im terenów, co pozostawało w ścisłym związku z prowadzoną przez nich działalnością. Organizowali rozbudowane

akcje kolonizacyjne, wypełniając przy tym swe posłannictwo religijne. Patronowali istniejącym parafiom i zakładali kolejne w oparciu o dokument papieski Innocentego III z 1139 roku, w którym zapisano *...upoważniamy was do budowy domów modlitwy we wszystkich miejscowościach przyłączonych do Zakonu abyście wy i wasi domownicy mogli tam słuchać nabożeństw i tam być pochowani...*

Dowody na wypełnianie przez zakonników wskazań papieskich zachowały się między innymi na terenach należących obecnie do gmin Boleszkowice i Dębno, a w przeszłości wchodzących w skład dóbr lokalnego ośrodka administracyjnego (komandorii) templariuszy w Chwarszczanach, gdzie zachowała się gotycka kaplica zakonna z relikwiami wcześniejszej świątyni. W pobliskich Cychrach i Dargomyślu przetrwały natomiast relikw fundowanych przez zakonników kościołów parafialnych.

Imponująca formą i wielkością kaplica dworu zakonnego w Chwarszczanach stanowi świadectwo ówczesnej rangi komandorii. Budowlę poświęcono 23 kwietnia 1280 roku, nadając jej wezwanie Wszystkich Świętych. W tym okresie Chwarszczany stanowiły główny ośrodek prowincji zakonnej. Tu znajdowała się główna kancelaria, w której przechowywano akta, i skarbiec, tu raz w roku zbierała się kapituła gromadząca przełożonych wszystkich domów zakonnych z okręgu. Kaplica służyła zarówno zakonnikom, jak i ludności służebnej mieszkającej przy komandorii. Na terenie przylegającym do budowli wydzielono strefy zakonnego i świeckiego cmentarza.

Świątynia chwarszczańska stanowi wyjątkowy w skali tej części kontynentu przykład budownictwa wczesnego gotyku, w typie wolnostojącej sali (o przybliżonych wymiarach 25,2 × 9,8 m i wysokości wnętrza 13 m) z wielobocznie ukształtowanym chórem wschodnim. Jej grube mury w wyższych partiach wzniesiono z cegły, w niższych zaś zbudowano z granitowych kwadr. Konstrukcję wzmocniono przyporami, które w narożach fasady zachodniej otrzymały formę cylindrycznych wież, nadając budowli walorów obronnych, ale głównie w znaczeniu symbolicznym, na co między innymi wskazuje fakt, iż tylko w jednej z wież umieszczono mrowane, kręte schody prowadzące na poddasze. Wnętrze drugiej jest puste. Fasada zachodnia miała odzwierciedlać charakter siedziby, jej znaczenie, przynależność zakonną. W owym czasie główny trakt prowadzący z Chwarszczan na północ, po przekroczeniu rzeki przebiegał naprzeciw kaplicy, wzdłuż zachodniego brzegu. Każdy przybywający już z daleka widział dwie wieże górujące nad okolicą.

Średniowiecznej świątyni strzelistości i smukłości dodawały, wypełniające wszystkie elewacje, zakończone ostrołukowo, gotyckie okna, obecnie w znacznej części zamurowane. Wpadające przez nie światło tworzyło wrażenie niezwyklej lekkości konstrukcji budowli. Do środka prowadziło zachowane do dzisiaj wejście zachodnie z dwuuskokowym kamiennym portalem o łagodnie zarysowanym łuku ostrym. Surowe wnętrze, nawiązujące wystrojem do kościołów cysterskich, tworzy jednolitą przestrzeń przykrytą sklepieniem krzyżowo-żebrowym. W XIX wieku pierwotny kształt wnętrza świątyni naruszono poprzez wybudowanie empy w części zachodniej.

Współcześnie prowadzone wewnątrz badania archeologiczno-architektoniczne pozwoliły na odkrycie pozostałości ław fundamentowych wcześniejszej, mniejszej świątyni. Prawdopodobnie wzniesiono ją w pierwszej fazie istnienia komandorii z granitowych kwadr, których następnie użyto przy budowie cokołu świątyni gotyckiej. Pierwotna świątynia była zapewne jednonawową, prostą budowlą z wydzielonym prezbiterium, przypominając zachowaną bryłę kaplicy w Rurce koło Chojny. Rozebrano ją w okresie rozbudowy dworu zakonnego w 2. połowie XIII wieku.

2. Badania archeologiczne wewnątrz kaplicy zakonnej (odkrywanie fundamentu pierwszej świątyni). Fot. P. Kołosowski

W XIV wieku świątynię przejęli joannici, którzy zadbali o nowy wystrój wnętrza, fundując cykl malowideł przedstawiających święte męczennice (prezbiterium) i apostołów (nawa). Późniejszym wydaje się wizerunek św. Krzysztofa (ściana północna nawy). Joannici zmienili także jej zewnętrzny wizerunek poprzez dobudowanie dużego przedsionka do ściany południowej (relikty murów odsłonięto w trakcie badań archeologicznych). Kolejne zmiany przyniosła reformacja. W 1540 roku margrabia Jan z Kostrzyna przeniósł siedzibę joannitów do Świdwina, w Chwarszczanach zaś założył państwowy folwark, któremu podlegały dawne posiadłości zakonne. Odtąd aż do 1945 roku kaplica należała do gminy protestanckiej.

Świątynia uległa częściowemu zniszczeniu w 1758 roku w trakcie bitwy pod Sarbinowem¹, kiedy to w Chwarszczanach umieszczono obóz wojsk rosyjskich. W wyniku ostrzału artylerii pruskiej naruszona została m.in. konstrukcja dachu, który w kolejnych latach remontowano. W 1858 roku budynek dawnej kaplicy zakonnej został poddany pracom restauracyjnym (przemalowano zwieńczenie fasady zachodniej, zamurowano część okien, wymieniono kształtki obramień i laskowania okien, uzupełniono maswerki). Kolejne prace restauratorskie przeprowadzono w 1870 roku – w tym czasie wzniesiono neogotycką zakrystię i emporę zachodnią. Kolejny remont dotyczący wnętrza (w tym malowideł) wykonano w 1898 roku. Po zakończeniu II wojny światowej w 1948 roku nastąpiła rekonstrukcja budowli jako rzymskokatolickiego kościoła p.w. Św. Stanisława Kostki.

Templariusze fundowali także kościoły dla ludności pracującej na polach zakonnych i dzierżawiących pola – zamieszkującej wsie należące do komandorii. Z informacji zawartych w dokumentach można wnioskować, że rycerze zakonni przybyli na miejsce z własnym zapleczem osadniczym – rolnikami i rzemieślnikami, w tym zasadźcami organizującymi nowe wsie na prawie niemieckim. Przybywający z Brandenburgii osadnicy przynosili ze sobą wzorce dotyczące rozplanowania układu pól i zabudowy. Zgodnie z kształtującym się wówczas porządkiem zunifikowana miara ogólnej powierzchni pól przynależnych do jednej wsi miała obejmować 64 łany, przy czym 4 zwyczajowo rezerwowano na uposażenie kościoła parafialnego². Przyjętą formą układu przestrzennego wsi była owalnica bądź ulicówka.

Istniejące stare drewniane kościoły parafialne zastąpiono murowanymi budynkami wznoszonymi z obrobionych kamieni granitowych. Wzorcem dla tych budowli była niewątpliwie kaplica dworu zakonnego w Rurce. To, co wyróżnia ją spośród podobnych ówczesnych budowli sakralnych, to unikalny, szczególnie dokładny sposób obrobienia granitowych kostek (kwadr) tworzących pierwotne lico ścian zewnętrznych. Mimo licznych przekształceń elewacji, uważa się, że budowla z Rurki zachowała najlepiej czytelną bryłę, typową dla wczesnych kaplic zakonnych templariuszy w Europie Wschodniej³.

1 Wydarzenie zamykające dawne dzieje Chwarszczan znane jest w historiografii jako bitwa pod Zorndorf (Sarbinowo). Latem, 25 sierpnia 1758 roku na pobliskich wzgórzach, na polach i w wąwozach starły się wojska pruskie króla Fryderyka II z armią rosyjską carycy Elżbiety, dowodzoną przez generała Fermora. Król pruski chciał powstrzymać marsz najeźdźców na południe. W krwawej, nierozstrzygniętej walce poległo, według różnych szacunków, 30–35 tysięcy ludzi. Zniszczenia wojenne nie ominęły zabudowań folwarku chwarszczańskiego.

2 Rozmiary nowo powstałych wsi zakładanych w oparciu o system łanowy zazwyczaj posiadały powierzchnię bliską przyjętej mierze 64 łanów, co czyniło je znacznie większymi od wcześniejszych wsi słowiańskich z tego terenu. Z pewnością część mieszkańców nowo powstałych wsi stanowili pozostali na miejscu rdzenni mieszkańcy, którzy musieli przystosować się do nowych form osadnictwa (wieś słowiańska nie znała systemu łanowego).

3 Pierwsze wczesne budowle sakralne templariuszy w Europie Wschodniej wznoszone były w oparciu o zbliżony, prosty plan, przy użyciu kamieni granitowych. Poza Rurką znacznie bardziej przebudowana kaplica zachowała się w miejscu komandorii w Lietzen. Relikty pierwszej kaplicy templariuszy zawierają także mury świątyni z Tempelhof w Berlinie. Istnieje przypuszczenie, iż podobnie wyglądała pierwsza kaplica templariuszy w Chwarszczanach, a jej pozostałością jest granitowy fragment fasady zachodniej obecnego kościoła. Prowadzone od 2004 roku badania archeologiczne nie potwierdziły tej hipotezy, wskazały jednak na istnienie wcześniejszej świątyni.

Czynności liturgiczne w nowych świątyniach parafialnych na terenach zarządzanych przez templariuszy sprawował, przynajmniej początkowo, kapelan zakonu. Relikty architektoniczne dwóch kościołów przetrwały jako części konstrukcji przebudowanych świątyń w Cychrach i Dargomyślu. Obie miejscowości wymieniono w XIII-wiecznych dokumentach dotyczących komandorii templariuszy z Chwarszczan (Dargomyśl jako *Dargumiz* w 1234 roku, Cychry jako *Tyscher* w 1262 roku).

3. Istniejąca bryła kościoła p.w. Św. Stanisława Biskupa i Męczennika w Cychrach od strony południowej. Fot. P. Kołosowski

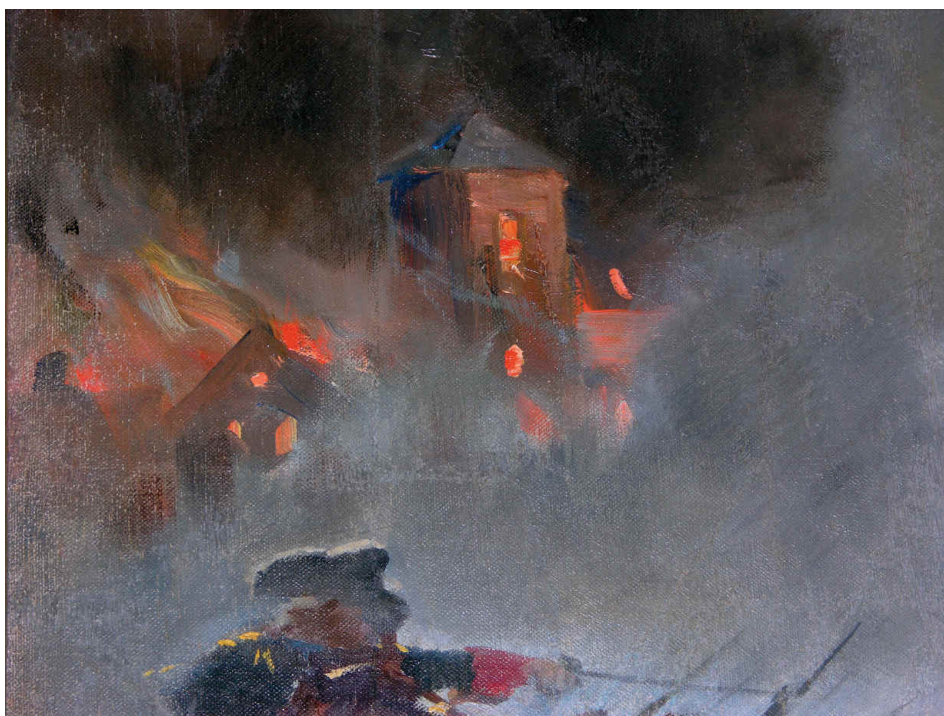
Kościół parafialny p.w. Św. Stanisława Biskupa i Męczennika w Cychrach należy do najstarszych w okolicy. Obecny wygląd bryły świątyni jest wynikiem kilku procesów budowlanych – pierwotnego romańskiego z XIII wieku i kilku przebudów dokonywanych w kolejnych stuleciach, aż po wiek XIX. Kościół jako parafialny wzmiankowany po raz pierwszy w dokumencie z 1405 roku, jednak zachowane elementy architektury w połączeniu z informacjami dotyczącymi templariuszy z Chwarszczan pozwalają datować czas budowy na lata 1230–1250. Zbudowano go z obrobionych granitowych kamieni, w oparciu o prostokątny plan z umieszczonym od wschodu zamkniętym prostą ścianą prezbiterium. Mury tego pierwszego kościoła tworzą obecnie ściany głównego korpusu nawowego (północna, południowa, zachodnia). W elewacji południowej zachował się romański portal stanowiący pozostałość zamurowanego obecnie pierwotnego

bocznego wejścia. W późnym średniowieczu do części zachodniej dobudowano masyw wieżowy – w dolnej partii wykonany z głazów narzutowych, w górnych z cegieł. W ścianie zachodniej oddzielającej kruchtę wieży od nawy umieszczono schodkowy portal zakończony łagodnym ostrym łukiem. Po upadku zakonu templariuszy w XIV wieku kościół w Cychrach przejęli joannici, kolejni rycerze-zakonnicy władający komandorią w Chwarszczanach, którzy posiadali go do 1540 roku, po tym czasie świątynię przejęła gmina protestancka. W 1758 roku podczas bitwy pod Sarbinowem niemal doszczętnie spłonęła wieża, a budynek kościoła uległ częściowemu zniszczeniu. W dziesięć lat później wzniesiono nową wieżę (przebudowaną i otynkowaną w 1838 roku), odnowiono także część nawową. Najważniejsza przebudowa, której wynikiem jest obecny wygląd kościoła, nastąpiła w połowie XIX wieku. Rozebrano wówczas średniowieczne prezbiterium, wznosząc od nowa chór wschodni z przylegającą od wschodu absydą i transeptem (nawą poprzeczną). W granitowych ścianach nawy głównej wykuto duże okna. Do budowy użyto cegieł i nieobrobionych kamieni, w absydzie zaś granitowych kwadr z rozebranej pierwotnej ściany wschodniej. W 1946 roku świątynię ponownie poświęcono jako kościół rzymskokatolicki.

4. Ściana południowa kościoła p.w. Św. Stanisława Biskupa i Męczennika w Cychrach. Zamurowane pierwotne wejście z romańskim portalem Fot. P. Kołosowski

Obecna budowla posiada kształt krzyża o szerokości nawy głównej około 8,5 m i przybliżonych wymiarach 30,5×21,6 m. Przy wschodnich ścianach ramion nawy poprzecznej znajdują się dwie prostokątne przybudówki, a na osiach podłużnych transeptu małe kruchty. Potężną bryłę budowli przykrywa dwuspadowy dach, a górującą nad całością trzykondygnacyjną wieżę dach czterospadowy zwieńczony kulą i krzyżem.

5. Fragment obrazu *Szlacht von Zorndorf* (Bitwa pod Sarbinowem) autorstwa W. Kossaka ukazujący pożar kościoła w Sarbinowie

Na charakterystyczny kontur wieży stanowiącej dominantę, wyróżniającą bryłę kościoła w krajobrazie, zwrócił uwagę w 1899 roku malarz Wojciech Kossak. Przenosząc na płótno wydarzenia bitwy pod Sarbinowem⁴, ukazując pożar kościoła sarbinowskiego, który nie istniał w momencie tworzenia obrazu, zastąpił go na swoim dziele wizerunkiem świątyni w Cychrach.

Do wnętrza kościoła prowadzą trzy wejścia: pierwsze umieszczone w ścianie zachodniej wieży i dwa w bocznych kruchtach. Jednoprzestrzenne wnętrze nawy przykrywa drewniany strop, a absydę sklepienie konchowe. Nie zachowały się elementy wystroju z okresu średniowiecza. Obecną przestrzeń w znacznej części kształtują neoklasycystyczne boczne empory kolatorskie i zachodnia empora organowa pochodzące z XIX wieku. Cennym wyposażeniem kościoła jest drewniana, polichromowana grupa Ukrzyżowania, ukazująca Chrystusa na krzyżu oraz stojące obok postacie Matki Bożej i św. Jana, jak również dwie inne rzeźby z początku

4 Po bitwie pozostała legenda podtrzymywana przez obie strony przypisujące sobie zwycięstwo. Częścią tej historii jest zapomniany obraz wielkiego polskiego malarza Wojciecha Kossaka zatytułowany *Bitwa pod Sarbinowem* (*Szlacht von Zorndorf*), wykonany w 1899 r. na zlecenie cesarza Wilhelma II. Dzieło to ukazuje kontratak kirasjerów generała von Seydlitza na pozycję rosyjskie, który uchronił wojska pruskie przed klęską. Zapomniany i odnaleziony po latach w magazynach poczdamskiego muzeum, obecnie po pracach konserwatorskich jest eksponowany w budynku dawnych koszar w Poczdamie.

XVI wieku przedstawiające postacie świętych. W kościelnej wieży znajduje się dzwon z 1770 roku. Teren kościelny otacza kamiennie-ceglany mur, wydzielający przestrzeń dawnego cmentarza.

Kościół filialny p.w. Matki Bożej Wspomożenia Wiernych zlokalizowany w oddalonym o 3 kilometry od Chwarszczan Dargomyślu także należy do najstarszych w okolicy. Wygląd świątyni jest wynikiem kilku etapów prac budowlanych – pierwotnego gotyckiego z okresu XIII wieku i dalszych przebudów i rozbudów dokonywanych w kolejnych stuleciach, aż po koniec wieku XIX.

6. Bramka cmentarna i widok zachodniej fasady kościoła p.w. Matki Bożej Wspomożenia Wiernych w Dargomyślu. Fot. P. Kołosowski

Dargomyśl po raz pierwszy pojawia się w dokumentach datowanych na lata 30. XIII wieku. Pierwsza wzmianka o kościele parafialnym pochodzi z dokumentu z 1385 roku. Z dotychczasowych badań wynika, że z inicjatywy zakonników z Chwarszczan budowę rozpoczęto jeszcze przed 1250 rokiem. Pierwszą świątynię wzniesiono z układanych warstwami granitowych kwadr, w oparciu o prostokątny, bezwieżowy plan z wydzielonym wewnątrz prezbiterium. Mury tej pierwotnej świątyni tworzą obecnie ściany głównego korpusu budowli od strony wschodniej. W ścianach południowej i wschodniej widoczne są wąskie, zamknięte ostrołukowo XIII-wieczne

okna. W elewacji południowej zachował się kamienny ostrołukowy portal, stanowiący pozostałość pierwotnego wejścia, w późniejszym okresie zamurowanego. W następnych stuleciach rozbudowano nawę w kierunku zachodnim, usuwając ścianę z głównym portalem wejściowym i dobudowując masywną kamienną wieżę.

7. Ściana południowa kościoła p.w. Matki Bożej Wspomożenia Wiernych w Dargomyślu. Zamurowane XIII-wieczne wejście z portalem. Fot. P. Kołosowski

Po upadku templariuszy w XIV wieku kościół w Dargomyślu przejęli joanicy. W latach 30. XV wieku świątynia uległa częściowemu zniszczeniu podczas przemarszu wojsk husyckich. Jego odbudowa trwała kilka lat. Po roku 1540 świątynię przejęła gmina protestancka. Kolejne klęski dotknęły wieś i świątynię w 1758 roku w trakcie wojny siedmioletniej oraz w 1806 roku podczas kampanii napoleońskiej prowadzonej na ziemiach pruskich. Dzięki zaangażowaniu mieszkańców kościół odnowiono. O ostatecznej zmianie kształtu budowli zdecydowała przebudowa prowadzona w latach 1897–1898 po kolejnym pożarze. Zmieniono wówczas wygląd partii zachodniej redukując kamienne mury wieży i zastępując je ścianami z cegieł zdobionymi tynkowanymi blendami.

Zmieniono również układ osi okiennych zachodniej części nawy. Przebudowano szczyty chóru wschodniego i zakrystii od strony północnej. Z kamieni rozbiórkowych dobudowano dwie kruchty po południowej stronie wieży i nawy. W 1946 roku świątynię poświęcono jako kościół rzymskokatolicki.

Obecna budowla posiada plan prostokąta o przybliżonych wymiarach 25×12 m i szerokości nawy głównej około 10 m. Do północnej elewacji przylega kwadratowa w planie zakrystia, do południowej kruchta, podobna znajduje się przy południowej ścianie masywu wieżowego. Korpus budowli nakrywa dwuspadowy dach. Nad całością góruje trójkondygnacyjna wieża przykryta także dwuspadowym dachem i zwieńczona ażurową latarnią z wysokim hełmem. Forma dominującej nad zabudową, jeszcze kamiennej, wieży kościoła znana jest z płótna gorzowskiego malarza Roberta Warthmüllera (1886), który uwiecznił Dargomyśl w dziele przedstawiającym wizytę króla Fryderyka II Wielkiego.

8. Reprodukacja obrazu *Der König überall* (Wszechobecny król - podczas inspekcyjnej podróży przy zbiorze ziemniaków w Dargomyślu) autorstwa R. Warthmüllera z kościołem w tle. Repr. za: www.wimbp.gorzow.pl

Główne wejście do wnętrza świątyni umieszczono w ścianie zachodniej wieży. Ma ono formę ostrołukowego uskokowego neogotyckiego portalu z trójkątnym tympanonem zwieńczonym krzyżem. Kolejne dwa wejścia znajdują się w bocznych przybudówkach przylegających do południowej elewacji. Jednoprzestrzenne salowe wnętrze nawy przykrywa belkowy strop, a zakrystii sklepienie krzyżowo-żebrowe. Przy ścianie zachodniej znajduje się empora organowa, a z niej wejście na wieżę. Nie zachowały się elementy wystroju z okresu średniowiecza. Obecne wyposażenie kościoła pochodzi w całości z końca XIX i początku XX wieku. W wieży kościoła znajduje się zabytkowy późnośredniowieczny dzwon. Wokół świątyni wzniesiono kamiennie-ceglany mur z wejściem w formie ostrołukowej bramki. Wydzielał on w przeszłości przestrzeń cmentarza. Część dawnych płyt nagrobnych wmurowano w ogrodzenie.

Literatura:

- Barber M., *Templariusze*, Warszawa 1999.
- Jarzewicz J., *Gotycka architektura Nowej Marchii. Budownictwo sakralne w okresie Askańczyków i Wittelsbachów*, Poznań 2000.
- Kołosowski P., *Stan badań archeologicznych nad siedzibami templariuszy na ziemiach polskich*, [w:] *Templariusze. Historia i mit*, red. S. Majoch, Toruń 2004, s. 47–69.
- Kołosowski P., *Z badań nad historią Rurki koło Chojny. Archeologiczne źródła do dziejów wsi pomorskiej*, [w:] *Dzieje wsi pomorskiej*. V międzynarodowa konferencja naukowa, red. A. Chludziński, R. Gaziński, Dygowo–Szczecin 2006, s. 47–66.
- Kołosowski P., *Z badań nad siedzibami templariuszy na ziemiach pogranicza wielkopolsko – pomorsko – lubusko – brandenburskiego*, „Nowa Marchia – Prowincja zapomniana – Wspólne korzenie” 2007, z. 7, s. 37–74.
- Kołosowski P., *Quartschen (Chwarszczany). Baudenkmäler – Geschichte – Identität*, [w:] *Terra Transoderana. Zwischen Neumark und Ziemia Lubuska*, red. B. Vogenbeck, J. Tomann, M. Abraham-Diefenbach, Berlin-Brandenburg 2009, s. 105–116.
- Kołosowski P., *Późnoromańska kaplica w Rurce na Pomorzu zachodnim w świetle badań dziejów założenia zakonnego templariuszy*, [w:] *Architektura romańska w Polsce. Nowe odkrycia i interpretacje*, red. T. Janiak, Gniezno 2009, s. 545–572.
- Melville M., *Dzieje templariuszy*, Warszawa 1999.
- Rymar E., *Komandoria chwarszczańska templariuszy i joannitów (1232–1540)*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2002, nr 9, s. 11–36.
- Skaziński B., *Sztuka w kręgu zakonu templariuszy*, [w:] *Templariusze. Historia i mit*, red. S. Majoch, Toruń 2004, s. 26–46.
- Świechowski Z., *Architektura granitowa Pomorza Zachodniego w XIII wieku*, Poznań 1950.
- Zakony rycerskie na ziemiach pogranicza*, red. P. Kołosowski, Chwarszczany 2007.